

Насбекова С.К.

КЫРГЫЗ АДАТ УКУГУ БОЮНЧА КАЛЫҢ ИНСТИТУТУ

Насбекова С.К.

ИНСТИТУТ КАЛЫМА ПО ОБЫЧНОМУ ПРАВУ КЫРГЫЗОВ

S.K. Nasbekova

INSTITUTE OF RANSOM CUSTOMARY LAW OF THE KYRGYZ

УДК: 340.141/512 (575.2)

Макалада кыз алышкан үй-бүлөлөрдүн социалдык макамын белгилеген кыргыз адат укугу боюнча калың институту изилденет. Кыргыздардын коомдук турмушунда аялдардын орду жана ролу ачыкталат, калыңдын көлөмү жана аны дайындоо боюнча тыянак чыгырылат. Эскирген түшүнүктөргө ылайык XIX к. эволюционисттеринин көрсөтмөлөрү боюнча калың энелердин уруусу ажыроо жана никени өзгөртүү мезгилинде пайда болгон деген маалыматтар бар. Калың аял-жумушчу жоготкондугу үчүн кыздын уруусуна берилүүчү компенсация жана күйөөсүнүн уруусуна алып баруучу мүлк. Көптөгөн урууларда жана дүйнө элдеринде тараган, азыркы цивилизациялуу өлкөлөрдө ритуалдык калыбына келтирүү түрү колдонулуп келет. Мурунку мезгилде, калың Орто Азия, Казакстан, Сибир жана Кавказдагы айрым элдерде болгон.

Негизги сөздөр: калың, кун, кыз, жигит, үй-бүлө, адат, нике, үй-бүлөлүк мамилелер.

В данной статье исследуется институт калыма по обычному праву кыргызов, позволявший установить социальный статус семей, собиравшихся породниться. Делается вывод, что размер калыма, его назначение раскрывают роль и место женщины в общественной жизни кыргызов. Согласно устаревшим к настоящему времени представлениям эволюционистов XIX в., калым возник в период разложения материнского рода и смены матриликального брака патрилокальным браком. Калым являлся компенсацией роду невесты за потерю женщины-работницы и имущества, которое она уносила в род мужа. Был распространён у многих племён и народов мира, в настоящее время в цивилизованных странах сохраняется только в виде ритуализированной инсценировки. В прошлом калым существовал у некоторых народов Средней Азии, Казакстана, Сибири и Кавказа.

Ключевые слова: калым, выкуп, невеста, жених, семья, адат, обычай, брак, семейно-брачные отношения.

This article examines the Institute of kalym under the customary law of the Kyrgyz, which allowed establishing the social status of families who gathered to become related. It is concluded that the size of the kalym, its purpose reveal the role and place of women in the public life of the Kyrgyz. According to outdated by now representations of evolutionists of the XIX century, kalym arose during the period of decomposition of a maternal sort and change of matrilocal marriage by patrilocal marriage. The bride price was compensation for the family of the bride for the loss of women workers and of the property, which she claimed in the family of her husband. Was common among many tribes and peoples of the world, at present in civilized countries is preserved only in the form ritualisierungen staging. In the past, the kalym existed among some peoples of Central Asia, Kazakhstan, Siberia and the Caucasus.

Key words: dowry, bride, bride, groom, family, adat, custom, marriage, family and marital relations.

Калың – мусулмандын үйлөнүүдөгү кыз үчүн акчалай же мүлк түрүндө төлөмү. Чындыгында кунду жарым бөлүгүн калтырып, кыздын ата-энеси алат, бирок шариат боюнча кун кызга таандык.

Калың – (түрк сөзүнөн), Сибир, Орто Азия, Кавказ элдеринде никелик кун деп айтылат.

XVIII-XIX кк. калың төлөө кыргыздарда никеге туруу үчүн жоопту учур болгон жана иш жүзүндө нике аземдерин өткөрүү убактысын жана тартибин аныктаган. Үй-бүлөлүк нике мамилелери жөнүндө жазган көптөгөн авторлор, эреже катары, калыңдын көлөмүнө, алып келүү мөөнөтүнө, кыз менен жигиттин туугандарына, калың алуучуларга көп көңүл бурушкан. Калың мүлк укугунун элементи катары каралган [1].

Калың баштапкы мезгилде кыздын ата-энесине төлөнбөстөн, бүтүндөй бир урууга төлөнгөнү боюнча тастыкталган бир катар маалыматтар бар. Мындай маалыматтарды изилдөө окумуштуулар арасында өтө аз көңүл бурулуп келет. Ошол эле маалда, калыңдын генезиси жөнүндө маселелерге түздөн-түз тиешеси бар. Андан сырткары, калыңды жакындан түшүнүп билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Жигиттин туугандары үчүн калың “чогултуу” адаты уруу арасында колдонулган, андан сырткары кыздын туугандарына баалуу белектерди берүү салтка айланган [2].

С.М. Абрамзон кыргыздардын Манас эпосу жөнүндө жазгандарында калың боюнча төмөнкүдөй белгилеген:

Алты жүз кызыл нар болсун,
Артылган арбын зер болсун.
Адырым толгон мал болсун,
Эки миң аппак кой болсун.
Элүү күнү той болсун,
Мандайында агы бар
Эки жүз кара уй болсун.
Мал айдаган кыз болсун,
Шумкардан токсон куш болсун.
Бүркүттөн жүзү туш болсун.
Күлүктөн берсин эки жүз,
Жоргодон берсин жети жүз,
Төөдөн берсин эки жүз,
Жолборстон берсин жетини.
Шерден берсин экини.
Букадан берсин мынчаны,
Буурадан берсин анчаны".

Жакып-хан – Манастын атасы, Темир-хандын кызы Каныкейге куда түшүп барган жерин белгилеп

көрсөтсөк болот. Бул жерде калың менен алым синоним катары чыгат. Байкашыбызча, бул көрүнүш жеке эле Борбордук Азия жана түрк элдерине гана мүнөздүү болбостон, дүйнөдөгү ар түрдүү элдерде тараган. Ал тургай, «Эркиндиктин улуу хартиясында» монархтын кызы күйөгө чыккан учурда монархтын урматына салыктарды төлөө милдети камтылган.

Калың институтунун өнүгүүсү, биздин оюбузча Түштүк Сибир жана Орто Азия элдерине белгилүү болгон формаларга айланышы патриархалдык-феодалдык мамилелердин өнүгүшү, коомдун экономикалык түзүлүшү менен байланышпаган үй-бүлөлөрдүн чегинде кароого мүмкүн эмес.

Дал ушундай үстөмдүк шарттарда чакан үй-бүлө турмушунда калыңдын таралышы өз маанилүүлүгүн сактап калган. И.Д. Старынкевич өз изилдөөсүндө «Күйөөнүн туугандары калың төлөөдө ага материалдык жардамды аныктоо үчүн бир нече жолу чогулат» деп белгилеген [4, 233-б.].

Байыркы кыргыз элинин турмушунда калың кандай мааниге ээ болгонун аныктоо үчүн, биз калыңдын көлөмүн, анын курамын терең изилдөө шарт. Сакталып калган этнографиялык адабияттарда калыңдын так көлөмү жөнүндө маалыматтар, бүгүнкү күндө тескерисинче карама-каршы келет. [3, 234-б.]. Бул маселелер боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн изилдөөчүлөр кызга берилүүчү калыңдын көлөмү кыз алган жактын социалдык абалына жараша белгиленип жана товар, мал, акча түрүндө аныкталган. Анткени, калыңдын наркы олуттуу жагдайларга жараша ар кандай болгон.

Хакас, теленгит, алтай, якут, кыргыз элдеринин үй-бүлөлүк укугун изилдеген көптөгөн окумуштуулардын тыянактарында калыңдын так көлөмүн аныктоо мүмкүн эмес, бирок калың абдан чоң чыгашаларды талап кылат [2].

Ошол эле учурда, бүгүнкү күндө никеге туруунун милдеттүү шарттарынын бири катары калыңдын мааниси жана аны белгилөө жөнүндө суроо туулат. Калыңдын табияты терең изилденген эмес. Айрым окумуштуулар калың – бул кызды тарбиялоо боюнча чыгымдарды кайтаруу деп белгилесе, башка изилдөөчүлөр калың кыздын жакшы сапаттарына калыс чара катары кызмат кылат деген пикирде. Бул жерде Ф.Энгельстин көз карашын белгилеп көрсөтпөй коюу мүмкүн эмес. Анын пикиринде никеге турууда калың берүү жеке эле аял затына гана баа берилбестен, жигиттин жеке сапаттары эмес, мүлктүк абалы даагы бааланат.

Андан сырткары, башкалар калың жубайлардын жалып мүлкү деп ойлошот. Биздин оюбузча, биринчиден калың кызга жана анын туугандарына болгон сый катары каралышы керек, экинчиден калың кун эмес, чыгымдарды толтуруу болуп саналат. Мындай учурда, калың чогултууга жигиттин баардык уруу мүчөлөрү катышканын белгилеп кетким келет (адат менен белгиленген уруулук өз ара жардам берүү формасы) [5].

Калың кыргыз мүлк адат укугунун өз алдынча институту болуп эсептелет жана элдик бийлердин

тажрыйбасында жана окумуштуулардын изилдөө иштеринин материалдарында Эреженин ченеми катары мүнөздөлөт. Маселен, Л.М. Кисляковдун пикиринде калың мүлк укугунун институту катары каралат: «калың кызды сатып алууну түшүндүрөт жана алгачкы коомдук түзүлүштүн ажыроо этабына, тактап айтканда патриархалдык үй-бүлөө үстөмдүгү баскычына таандык» [1, 601-б.]. Ал эми, Г.Загряжский «никеге турууда туугандарына калың төлөөгө милдеттүү» деп белгилейт [6, 27-28-бб.].

XX кылымдын аягында изилдөөчүлөр В.Наливкин и М.Наливкина белгилеген: «Калың алууда кыздын ата-энеси кызды күйөгө жетиштүү санда камсыздап жөнөтүүгө милдеттенет...» [7, 202, 207-бб.]. Ошондуктан, биз толук өлчөмдө алынган калыңды жана берилген мүлктү алмашуу келишими катары кароого болоорун белгилеп кетсек болот. Мындай пикирди көптөгөн окумуштуулар, мисалы, Сухарев О.А., Ершов Н.Н., Наливкин В. ж.б. өз изилдөө иштеринде тыянак чыгарышкан. Маселен, С.Абашин өз макаласында, Кисляковдун калың кызды сатып алуу деген көз карашына макул эместигин билдирет. Анын пикиринде Орто Азия элдеринде калыңдын көлөмү, кызга берилген септин көлөмү менен дал келет» [8, 428-б.].

Бирок, Н.А. Кисляков мындай ой жүгүртүү туура эмес деген пикирин билдирет. Калыңды кыздын себинин эквиваленти деп бекитүү туура эмес деп белгилейт. Калың, кыздын себи сыяктуу эле өзгөчө, өз алдынча коомдун өнүгүшүнүн ар түрдүү баскычтарында пайда болгон институт. Калың кыздын себи институтунан мурдарак пайда болгон. Калың менен кыздын себин белгилүү бир өлчөмдө теңдөө мүмкүн эмес деген пикирде [1, 151-б.]. Бирок, Н.А. Кисляков өз изилдөөсүндө калыңды кызды жеке эле сатып алуу гана эмес, үйлөнүү үлпөт тойго кеткен чыгымдарды төлөө катары дагы караш керек деген пикирде [9, 77-б.].

Андан сырткары, С.Поляков калың боюнча көптөгөн окумуштуулардын көз караштарын сындап келет [10, 54-57-бб.]. Анын пикиринде: «мындай көрүнүштүн генезиси, мазмуну боюнча кул сатуу менен барабар. XVIII кылымда калың боюнча илимий изилдөөлөрдү эске алуу менен эмне үчүн мындай көрүнүш азыркы күнгө чейин уланып келе жатканын эч ким, эч качан түшүндүрүп бере албашын белгилеп кетким келет. Көптөгөн советтик булактар белгилегендей калыңды эски социалдык мамиле катары аныктоо туура эмес. Калың өнүгүп жатат, анын көлөмү өсүүдө. Калыңды коркунучтуу улуттук салт катары кароого болот жана ал улуттук чеги жок. Мааниси боюнча калың бул социалдык көрүнүш [10, 54-б.].

Бирок, биздин көз карашыбызча, мындай пикирлер талаштуу болуп эсептелет. Чындыгында биз Поляковдун пикири менен кээ бир жерден макулбуз жана калың никеге туруунун милдеттүү шарттары деп эсептейбиз. Ал эми мындай шарт кедейлерге, аз камсыз болгон үй-бүлөөлөргө балдарын никеге тургузууда кыйынчылыктарды жараткан. Кедейлер калың төлөөгө мүмкүнчүлүгү жок болгондуктан жашы улгайган кезде бир жолу үйлөнүшкөн. Никеге тургандар

социалдык, мүлктүк кадыр-барк ж.б. абалы боюнча тең болушу керек болгон. Жашы жана ден-соолугу боюнча абалы никеге турууда көнүлгө алынган эмес. Кедей үй-бүлөөдөн чыккан жигит жеке сапаттарына карабастан, бай кызга никеге турууга мүмкүн эмес болгон [11, 50-б.].

Бирок, бүгүнкү күндө никеге турууда калың институту тажрыйбада көп колдонулуп келет жана калың төлөө фактысы мыйзам ченемдери менен жөнгө салынбайт. Кыргыз элинин арасында жигиттин кызды ата-энесине калың төлөөсү ата-эненин кызды тарбиялагандыгы үчүн милдеттүү белеги болуп эсептелет [12]. Эгерде жигит калың алып келбесе, адатта кыз тарап кыздын себин алып келишпейт. Бүгүнкү күндө калың Кыргызстандын аймагына карата акчалай түрүндө эсептелет.

Калың институту бүгүнкү күндө укуктук ченемдер формасында эмес, адат же салт түрүндө колдонулуп келет. Ошондуктан, жана кыздын себин никеге туруунун шарты катары карадык. Баардык суроолор, калың төлөө, мөөнөтү, көлөмү ж.б. маселелер кыргыз адат укугунун ченемдери менен жөнгө салынып келет.

Адабияттар:

1. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков (по материалам конца XIX - начала XX века) [Текст] / Н.А. Кисляков. - М.-Л., 1959.
2. Медведева Т.Н. Обычное семейное право какасов"-юрид., илимд, канд., изденип алуу... диссер., авторефераты. - Б., 2003.
3. Абрамзон СМ. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, 1990. - 234-б.
4. Старынкевич И.Д. Формы заключения брака у турецких племен Сибири и у кочевников Средней Азии // Сб. МАЭ. Т. IX, Л., 1930. - 233-б.
5. Сооронкулова К.С. Обычное право и современная правовая система Кыргызской Республики. / юрид., илимд, канд., изденип алуу... диссер., авторефераты. - Б., 2009.
6. Загряжский Г. Юридический обычай киргизов [Текст] / Г. Загряжский // Материалы для статистики Туркестанского края, 1876. - вып. IV. - 27-34-6б.
7. Наливкин В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы [Текст] / В. Наливкин, М. Наливкина. - Казань, 1886. - 244-б.
8. Абашин С. Калым и махр в Средней Азии: право или ритуал? [Текст] / Абашин С. // Отечественные записки. №5., 2003. - С. 428-435.
9. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Н.А. Кисляков. - Л., 1969. - 240-б.
10. Polyakov S.P. Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia [Текст] / S.P. Polyakov. - N.Y., 1992. - 170-б.
11. Сайпидинов Б.Р. Брачно-семейные отношения по обычному праву кыргызов в XIX в. [Текст] / Б.Р. Сайпидинов. - Вестник КРСУ. 2015. - Том 15. №1. - 50-б.
12. Тегизбекова Ж.Ч. Калым и приданное по нормам обычного права кыргызов. [Текст] / Ж.Ч. Тегизбекова. - Вестник КазНУ, 2011.

Рецензент: д.ю.н., доцент Аманалиев У.О.